

## ESKİ TÜRKÇE İLE TUVACA ARASINDAKİ PARALELLİKLER

Bu tür bir bildiri başlığı size artık fazlasıyla alışıldık, sıradan gelebilir. Bugüne deðin runik harfli Eski Türk Yazıtları ile çeşitli yönlerden karşılaşılmayan bir Türk dili neredeyse kalmamıştır. Hemen hemen her Türk dili çeşitli açılardan Eski Türkçeye özgü özellikleri, kimi zaman sesbilgisi, kimi zaman sözyapımı, kimi zaman da sözvarlığı açısından bünyesinde taşımaktadır.<sup>1</sup> Dolayısıyla her Türk dili gibi Tuvaca da Eski Türkçeye ait çeşitli özellikleri bugün de yaşatmaya devam etmektedir. Ancak Tuvacanın öteki Türk dillerine göre bu konuda ayrı bir yeri vardır. Yalnızca Tuvaca değil, Tuvalar da eski Türk yurdunu, Türklerin eski yurtlarını terk etmemiş, tarihte Türklerin bilindiği ilk dönemden beri ana yurtlarında yaşamaya devam etmişlerdir. Şöyled ki, Tuvalar yalnızca bugünkü Tuva Respublikası’da değil Moğolistan’ın batısında, kuzeybatısında ve ortakuzey kesimlerinde bugün de yaşamaya devam etmektedirler. Az bir kısmı da bugün Çin’in en kuzeybatı noktasında, Kanas gölü ve çevresinde, Cungarya’da (yarış yazı “Yarış Ovası?”) yaşamaktadırlar. Bu bölgeler, bugünkü Yenisey Irmağı ve çevresi, Moğolistan, Cungarya tam da Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında anlatılan, Tunyukuk yazıtında kaydedilen bölgelerdir. Tabii Altayların, Telengitlerin ve diğer Türk dilli halkların, Hakasların yaşadıkları bölgeler de eski Türk yurdudur. Bugünkü Xinjiang da Batı Türk Hakanlığının sınırları içerisindeidir. Ancak “Ötüken Yer” bugünkü Moğolistanıdır. Bu bölgeden hiç ayrılmamış tek Türk dilli halk da Tuvalardır.

Tuvaca Eski Türkçeye karşılaştırdığında pek çok özelliği (kimi zaman Yakutça ve Hakasçaya paralel olarak) bünyesinde taşıır. Bu özelliklerin bir kısmına aşağıda sırasıyla değineceğim. Tabii her şeyden evvel, bu konuların çeşitli yönleriyle, benden evvel, ustalarca ele alındığını, Katanov’dan başlayarak konunun iyi bilindiğini, özellikle Pal’mbah’ın abidevî gramerinde yer verilen karşılaşmalarda bu koulara dejinildiğini belirtmem gereklidir. Ayrıca sözvarlığı açısından çalışmamın

1 Sözvarlığı açısından Türkiye Türkçesinin ağızlarında yaşayan Eski Türkçe unsurlara çalışmalarında çeşitli yönlerden yer vermiştim: “Eski Türkçe Etimolojiler (I)”, Türk Dilleri Araştırmaları 12 (2002): 189-198; “Alttürkische Etymologien (2)”, Aspects of research into Central Asian Buddhism. In Memoriam Kōgi Kudara, Ed. Peter ZİEME, Brepols yayinevi, Turnhout 2008: 229-236; “Türkiye’deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri”, Türk Dilleri Araştırmaları, 19, 2009: 223-304 ; “Tek Örnek” Tek Örnek Değildir: Eski Türkçe üz “sağır” Sözcüğü Hakkında, Mahmûd al-Kâşgarî’nın 1000. Doðum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Djivânu Luğati’t-Turk Sempozyumu 5-7 Eylül 2008, İstanbul / The Djivânu Luğati’t-Turk International Symposium: In Commemoration of Mahmûd al-Kâşgarî’s 1000th Birthday 5th-7th September 2008, Istanbul, Yayıma hazırlayanlar: Hayati Develi, Mustafa S. Kaçalın, Filiz Kıral, Mehmet Ölmez, Tülay Çulha, İstanbul 2011: 245-251;

Clauson’un verilerine, gözlemlerine dayandığını özellikle belirtmek siterim (1972).

### 1. Sesbilgisi Açısından Benzerlikler:

Tuvaca-Eski Türkçe arasındaki sesbilgisi yönünden, hem ünlüler hem de ünsüzler açısından uzun karşılaşmalar yapılabılır. Ancak burada tipik olan biri aynılığa, benzerliğe deðinmekle yetinecegim.

Ünlüler açısından bakıldığında, bazı sözcüklerin en eski şekillerinin Tuvacada kullanılmaya devam ettiği düşünülebilir. Örneğin “bu” işaret zamiri bilinen bütün yazı dillerinde u ile bu iken Tuvacada o ile bo’dur. Halaçada da eldeki verilere göre bo’dur. Bu o’lu durum o ile u harflerini çok iyi ayırt eden Brahmi harfli Uygurca metinlerdeki durumla örtüşür (ayrintılar için bak. M. Erdal, C. Schöning, 1990). Tuvacada bugün bo’nun çekimli şekillerinde de ünlü geniş-yuvarlak ve art ünlü ile, yani o iledir: moon “bunun” (<\* monuŋ < \* bonuŋ), bugün (Brahmi harfli Uygurca bökün). Buraya Anadolu ağızlarındaki bugün, bön şekillerini de ilave edebiliriz (M. Ölmez, 2009: 239).

Ünlüler açısından bir başka özellik ise, özellikle runik harfli yazıtlarda açıkça belli olan düz-dar art ünlülerin Tuvacada korunuyor olmasıdır. Örneğin til “dil” sözü yazıtlarda kullanılan tl/t2 ayrımıyla açıkça belli iken Eski Uygurcada til sözü bir ek almadığı sürece buradaki ünlünün i mi i mi olduğu kesin belli değildir. Örneğin ET yori- “gitmek, ilerlemek, yürümek” eyleminin o’su bugün yalnızca Türkçede şimdiki zaman ekinde kendisini art ünlülü olarak korurken (-iyor) Türkçede ve çoğu Türk dilinde ya ü ya da ö ile görülür: yürü-, yörü- (Anadolu ağızları), jür- vb. Oysa eylemin kendisi, Clauson’da dikkat çectiği gibi, bugün yalnızca Tuvacada çoru-, çorşeklinde o ile kullanılmaktadır.

Eski şekli ve Tuvacası i ile olan sözcükler:

AT *būt “bit”	=	Tuv. bit “ay.”
Orh. T. tul “dil, lisan”	=	Tuv. dil “ay.”
Orh. T. bij “1000”	=	Tuv. muŋ “ay.”
Orh. T. it “it, köpek”	=	Tuv. it “ay.”
AT. *is “is, duman”	=	Tuv. is “ay.”, Trkm. is “ay.”
Orh. T. bij “bin, 1000”	=	Tuv. muŋ “ay.”
ET bış- “pişmek”	=	Tuv. II bijar  bış-  “ay.”
ET tin- “nefes almak”	=	Tuv. tinar “ay.”
ET yıld- “koku”	=	Tuv. çut “ay.”

Ünsüzler açısından konuya yaklaşacak olursak, ET’nin d sesi günümüzde Halaçça hariç Türk dillerinin tamamında başka seslere dönüştür: t, z, y (Çuvaşça dengi: r). Tuvacada ise bu ses ünlüler arasında korunur. Bir başka söyleyiþle, Yakutçada olduğu gibi t’ye dönüßen bu

ses, ünlüler arasında ötümülüleşerek d olur ve eski şecline dönüsür. Esasen ET d sesi için Tuvacada bir korunma değil t üzerinden iki ünlü arasında ötümülüleşerek aslı haline dönme söz konusudur. Çünkü Tuvaca söz sonundaki ötümülü ünsüzleri (örneğin -g) koruyan bir dildir. Dolayısıyla ET d'nin söz sonunda Tuvacada ötümüşleşip -t olması söz konusu değildir, Yakutçada da olduğu gibi, Tuvacada d'lerin t olması söz konusudur. Bu durumu bir kaç örnekte görebiliriz:

ET <i>id</i> -“gondermek”	= Tuv. <i>idar</i> “ay.”
ET <i>iduk</i> “kutsal”	= Tuv. <i>idik</i> “ay.”
ET <i>kıdig</i> “kıyı, kenar”	= Tuv. <i>kıdig</i> “ay.”
ET <i>yıdig</i> “kötü koku, kokulu”	= Tuv. <i>çıdig</i> “çürüük, bozuk”
ET <i>yad</i> -“yaymak” buradan	= Tuv. <i>çadig</i> “ahırlarda hayvanla rın altına serilen saman”
ET <i>yadag</i> “yaya”	= Tuv. <i>çadag</i> “ay.”
ET <i>kudruk</i> ~ <i>kuduruk</i> “kuyruk”	= Tuv. <i>kuduruk</i> “ay.”
MK <i>kadiŋ</i> “kayıن ağacı”	= Tuv. <i>hadin</i> “ay.”
ET <i>udi</i> -“uyumak”	= Tuv. <i>uduur /udu-</i> /“ay.”
ET <i>bedük</i> “büyük”	= Tuv. <i>bedik</i> “yüksek; büyülük”, <i>bedik kiji</i> , <i>bedik dag</i>
ET <i>adig</i> “ayı”	= Tuv. <i>adig</i> “ay.”
ET <i>adir</i> -“ayırmak”	= Tuv. <i>adirar /adir-</i> /“ay.”

Eylemlerin mastar eki (infinitiv) eki almamış hallerinde ve sonu d ile biten ET sözcüklerde bu sesin t olduğu açıkça görülür:

ET <i>ked</i> -“giymek”	= Tuv. <i>keder fakat /ket-</i> /“ay.”
ET <i>tod</i> -“doymak”	= Tuv. <i>todar fakat /tot-</i> /“ay.”
ET <i>yad</i> -“yaymak”	= Tuv. <i>çadar fakat /çat-</i> /“ay.”
MK <i>yod</i> -“bozmak”	= Tuv. <i>çodar fakat /çot-</i> /“ay.”
ET <i>ed</i> “eşya, mal, mal-mülk”	= Tuv. <i>et</i> “eşya, mal, nesne”
ET <i>bod</i> “boy, kavim”	= Tuv. <i>bot</i> “öz, nefis”
ET <i>yid</i> “oku, rayiha”	= Tuv. <i>çut</i> “ay.”

Sesbilgisi açısından yer verebileceğimiz son tipik örnek ise çok heceli sözcüklerin sonundaki -g ünitesinin durumudur. Bu ses bugün -g şeklinde düzenli olarak yalnızca Hakaşa ve Tuvacada korunmaktadır. Sarı Uygurca ve Fuyu Kırgızcasında çeşitli ötümüşleşmelerle (-h) veya -g olarak kendisini gösterir. Çağatay grubu Türk dillerinde (Çağdaş Uygurca ve Özbekçe) esasen -k/-k olurken çoğu dilde ya -v olmuş, ya da yerini çeşitli uzunluklara bırakmış, kaybolmuştur. Oğuz grubu Türk dillerinde ise tamamiyle kaybolmuştur. Tuvacada duruma bir kaç örnekle aşağıda yer veriyorum:

ET <i>ulig</i> ~ <i>yulg</i> “ılık, sıcak”	= Tuv. <i>çılıq</i> “ay.”
ET <i>emig</i> “meme”	= Tuv. <i>emig</i> “hayvan memesi”
ET <i>yaqlig</i> “yağılı, semiz”	= Tuv. <i>çaglıq</i> “ay.”
ET <i>karig</i> “yaşlı, eski”	= Tuv. <i>harig</i> “yenilmez, tatsız”
ET <i>ulug</i> “ulu, büyük”	= Tuv. <i>ulug</i> “ay.”
ET <i>sürög</i> “sürü”	= Tuv. <i>sürög</i> “ay.”

ET <i>silig</i> “temiz”	= Tuv. <i>silig</i> “ay.”
ET <i>sarıq</i> “sarı”	= Tuv. <i>sarıq</i> “ay.”
ET <i>tirig</i> “diri, canlı”	= Tuv. <i>dirig</i> “ay.”
ET <i>kurug</i> “kuru”	= Tuv. <i>kurug</i> “boş, içi boş”
ET <i>üliq</i> “pay, hisse”	= Tuv. <i>üliq</i> “ay.”

## 2. Sözyapımı

Sözyapımı veya çekim ekleri açısından konuya yaklaşlığımızda bir kaç tipik örnekle yetinebileceğimizi söyleyebilirim. Örneğin çokluk 1. kişi bilinen geçmiş zaman eki ET döneminde esasen -DXmXz iken 13-14. yy. itibariyle İslâmî dönemde -DUk görülmeye başlar. Bu ek Sibirya Türk dillerinde (Yakutça, Tuvaca vb.) kimi ses değişiklikleriyle yaşamaya devam eder. Tuvacada -Dlvs şecli için bak. Ishakov- Pal'mbah s. 365 ve ötesi.

Söz yapım eklerine gelince ET +gAç, +(A)η, +sIg gibi ekler Tuvacada (ilk ikisi seyrek) kullanılmaya devam ederler: *kuşkaş* “küçük kuş, serçe, kuşuk” (krş. ET *kuşgaç* vb. OTWF § 2.43); *dojan* “ince buz, kaygan buz” < *dos* “buz” (krş. ET *ayançaj* “saygıdeğer” < *ayanç*, *küvençej* “gurur; kibir” < *küvenç*, *oley* “sulu / sulak topraklar” < *öl*, OTWF, s. 160-162); Tuv. +s/zXg ise bir hayli üretkendir: *dussug* “tuzlumsu, tuzlu”, *çüksüg* “katranımsı, zift gibi” < *çük* “katran, zift”, *demirzig* “demirli, demirimsi”, *kijizig* “insanı, insansi” (krş. ET +s/g, OTWF § 2.32, s. 70 ve ötesi).

Sesbilgisinde dephinliği gibi, çok heceli kelimelerin sonundaki -g’ının korunumu böylesi sözcüklerdeki eylemlere gelerek ad yapan -g morfemininin de korunması demektir. Çok iyi bilinen bu duruma bir-iki örnek vermek yeterli olacaktır: *ajig* “geçit, dağ geçidi” < *aş-* “aşmak, geçmek”, *aldag* “hata, yanlış” < *alda-*, *dileg* “rica, dilek” < *dile-* “dilemek, rica etmek”.

Çoğu Türk dilinde bir-iki örneği bulunan, üretken olmayan ET +(I)rgA- eki Tuvacada +urga-/+ürge-, +uurga-/+üürge-, +ırqa-/+ırge-, +urga-/+ürge- değişkeleriyle birlikte işlek görünülmektedir: *bayurga-* “kendini zengin saymak” < *bay* “zengin”; *uluurga-* “kendini yükseltekmek” < *ulug*; *adurga-* “böbürlenmek, öğünmek” < *at* “ad” (krş. OTWF §5.2, s. 458 ve ötesi).

ET’nin -z- ettirgen çatı eki bugün çoğu dilde ET’den kalma bir kaç eylem ya da birleşik ek içerisinde (örneğin Türkçede -zir- birleşigidir: *em-* > *em-iz-ir-* > *emzir-*) görüldürken Tuvacada bir-iki ilave fazlasıyla görülür: *agis-* “akitmak” < *ak-* “akmak”, *alis-* “aldırmak” < *al-* “almak”.

Bu ek Ishakov-Pal’mabah’ta -gis-/gis-, -gus-/güs- ekiyle bir arada verilirse de her iki ek yapısal olarak aynı olmamalarından dolayı ayrı ele alınmalıdır, krş. ET -guz-/-güz- ve -(i)z-/-i)z-.

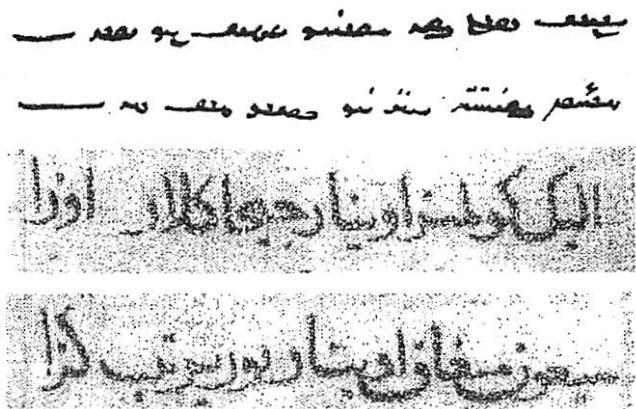
## 3. Sözvarlığı Açısından

Sözvarlığı açısından Tuvaca, Eski Türkçenin hem ses hem de morfem özelliklerini korumasıyla dikkat çeker. Bundan başka bazı sözcükler vardır ki ya bugün yalnızca

Tuvacada yaşamaktadır, ya da bu sözcüklerin yaşamakta olduğu bir-iki dilden birisidir.

Bundan 10 yıl kadar önce şu sözcükleri bu açıdan incelemiştim: (Ölmez 2000): **çat** yağmur yağdırma için yapılan büyü; **yağmur** yağdırma kulanılan taş, yada taşı; **çonak** eyer bezi; **çugay** tebeşir; **kireç**; beyaz boyalı, badana; **hali-** /halıur/ sıçramak, atlama; **koşmak**; **hin** göbek, göbek bağı; **hög** neşeli, neşeli olma; **kiir-** /kiirer/ getirmek, sokmak, ithal etmek; **kirgin** (hayvanlarda) kızgınlık, kızgınlık dönemi; **köve-** /köveer/ (altına) sermek; **odur-** /odurar/ kesmek, yarmak; **ıyasti odurar** ağaç kesmek, odun kesmek; **oy** (III) kula, at rengi, at donu; **semiri-** /semiriir/ semirmek; **şır** çiğnenmiş kar; **şog:** *karak soō* neşe, göz pırıltısı; **tokpak** kısa, güdük (kuyruk); odun, odun yapmak amacıyla kısa kesilmiş ağaç. **ular** yabani hindi, bir tür keklik; **ünüş** bitki; **üp** ganimet, yağma malı; **üs II** vaşak. Ayrıntılar anılan çalışmada yer almaktadır.

Tuvacanın eskilicil sözvarlığı yönüne *Kutadgu Bilig'in R.R. Arat* yayınından, 79. beyitten örnek vermek istiyorum: *elik külümz oynar çiçekler üzə / sığın tuygak ağnar yorır tēp keze*



Beyitte adın geçen dört hayvan adı da bugünkü Tuvacada yaşar: *elik, külbüüs ~ hülbüüs, sīn, mygak*

Tabii Tuvacada Moğolca üzerinden geri ödünçlenmiş Eski Türkçe sözcüklerle muhtemel yeni türemeler (Neologism) dikkatle ayrıt edilmelidirler. ET **asig** sözünden gelen Tuv. **ajık** (Clauson'un da belirttiği gibi) açıkça Moğolca bir şeldir. Eğer saf Tuvaca bir şeşili olsayı **\*azig** olması gerekiirdi, sözcüğün içerisindeki **-j-** sesi daha eski bir **-ş-**'nın göstergesidir, bu da GT/ET **-ş-** > Tuv. **-j-** kuralına uygundur.

Eski Türkçeye özgü bazı sözcükler bugünkü yalnızca Oğuz dillerinde ve Tuvacada görülürler, bunlardan bir kısmı şunlardır:

ET (MK) **içlik** (*iç+lik*) "eyer keçesi": *izlik bolsa er oldumas, içlik bolsa at yağırmas* "Atın sırtında keçe bulunduğu sırı yara olmadığı gibi, çarığı olan kişi de yalnızak kalmaz.". Clauson'a göre Tuvacada *işik* Osmanlıca (ve Türkçede) *içlik* olarak yaşar.

ET (MK) **içlen-** (< *iç+le-n-*) "içlenmek, içi dolmak, olgunlaşmak"; sözcük Tuvacada **işten-** şekliyle "dolu olmak, meşgul olmak" ve "hamile olmak" şeklinde görülür. **tariğ içlendi** "ekin içlendi, tane bağladı"; sözcük

bugün Türkçede de içlen- şekliyle ve yeni bir anlamla kullanılır.

ET **içim** "içim, işme, içiş" (< *iç-im*) Tuvacada **ijim** olarak görülrken günümüz Türk dillerinde karşılaşılmayan sözcük Eski Uygurca, Kutadgu Bılıg'de, DLT'te ve Harezm dönemi eserlerinde görülür.

Muhtemel bir ET **\*ékile-** "iki kez yapmak; tekrar yapmak" eyleminden türeyen *ikileyü* "ikinci kez, tekrar" sözü hem Eski Uygurca metinlerde hem de sonrası dönemde görülen bir sözcüktür. Günümüz Türk dillerinde ise yeni bir anlam kazanmış olarak Türkçede ve bugün yazı dili olarak kullanımından ziyade 20. yüzyıla ait verileriyle kendisinde söz ettiren Karaycada görülür. Tuvacada *iyile-* "iki kez gitmek/almak" şekliyle yaşar.

ET **ögi-** "öğütmek" eyleminin iştas biçimini olan **ögüş-**, Tuvacada **oğes-** "ovuşturmak, sürtüpürtmek (karşılıklı)" olarak. Clauson'a göre Osmanlıcada da bir kez görülür.

ET **artla-** (< *art+la-*) MK **ol ani artlağı** "o, on sille vurdur" eylemi de Clauson'a göre yalnızca Tuvaca (**artta-** "bir şeyin arkası sıra gitmek, izlemek) ve Anadolu ağızlarında (**ardla-** "takip etmek, izlemek; omuzlamak, omuzuna almak") görülür.

ET **kök** "kök, esas", **yitir-** "yitirmek, kaybetmek", **yanju** "yankı, eko, aksiseda", **eyegü** "kaburga, kaburga kemiği" sözleri de yine yalnızca Oğuz grubu Türk dillerinde ve Tuvacada (**kök, cidir-, yanju, eegi**) yaşarlar. Diğer dillerde bunların yerine **yiltız, yiltız, töz, yitküz,** **kaburga** gibi sözcükler görülür. Türkçede standart dilde **eyegü**'nın izi görülmez, yalnızca Anadolu ağızlarında ya da Osmanlıcada izi görülrken, edebî dilde **kaburga** kullanılır.

DLT'te Oğuzca kaydıyla verilen *imir*, bugünkü Oğuz dillerinde, özellikle diyalektlerde görülrken, Tuvacada *imir* olarak kullanılmaktadır.

ET **ölit-** (< *öl+i-t-*) "nemlendirmek, ıslatmak" Tuvacada **öt-** olarak yaşarken, Anadolu ağızlarında **ülüüt-** olarak görülür, öteki dillerde görülen **öllet-** vb. şekillerse yapıcı farklıdır (< *öl+le-t-*).

Yine ET **eniük** "pençeli, yırtıcı hayvanların (kedigiller) yavrusu" sözü de esasen hem Tuvaca hem de Türkçede **enik** olarak yaşamaktadır.

Buna benzer şekilde ET **erdemlig** sözü de Tuvacada **ertemníig** "eğitimli, bilgili", Anadolu'da ise **erdemli** şekliyle görülür.

ET **bedüt-** "büyüklemek" Tuvacada **bedit-**, Türkçede ise **büyük-** olarak yaşar.

Son olarak ET **yular** sözünün Tuvacada **çular**, Oğuz dillerinde ise **yular** olarak yaşadığını, çoğu dilde yerini başka sözcüklere bıraktığını belirtmek gereklidir.

Daha evvel Tuvacanın eskilicil yönlerini ele aldığım kısa yazımı ilave olarak Clauson'un sözlüğüne göre hazırladığım şu listeyi sunabilirim. Bu liste bir başka çalışmada ayrıntılı olarak ele alınacaktır, süre ve yer darlığı dolayısıyla burada ayrıntılara yer verilememiştir. Listedeki Clauson'un yalnızca Tuvacaya özgü olduğunu belirttiği kelimeye yer verilmiştir:

Eski Türkçə	Tuvaca
alkan-	<i>algan-</i>
alkış-	<i>algış-</i>
arkaş-	<i>argaş-</i>
azu	<i>azi</i>
bedü-	<i>bedi-</i>
bılıglig	<i>bılıglig</i>
eder-	<i>eder-</i>
emig	<i>emig</i>
ergüz-	<i>ergis-</i>
erki	<i>irgi</i>
et-	<i>et-</i>
êt-	<i>et-<sup>1</sup></i>
ısrış-	<i>ızırış-</i>
küvrög	? <i>tümög</i>
odug	<i>odug</i>
odun-	<i>odun-</i>
ögir-	<i>öörü<sup>-2</sup></i>

oğrug	<i>oorug</i>
olur-	<i>olur-</i>
ölür-	<i>ölür-</i>
ota-	<i>oda-</i>
özekle-	<i>özekte-</i>
tasğa-	<i>çaşka-</i>
terit- (< terid-)	<i>derit-</i>
üjükle-	<i>üjükle-</i>
ükek	<i>ügek</i>
ulayu	<i>ulay ulay</i>
ünüş	<i>ünüş</i>
üplet-	<i>üplet-</i>
üše-	<i>üje-</i>
utrukı	<i>udurgu</i>
üzele-	<i>üstün üzele-</i>
yaykı	<i>cayğı</i>
yaza-	<i>çaza-</i>
yülü-	<i>çülü-</i>

## KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

ATS = bak. Altayca-Türkçe Sözlük

Çin. = Çince

GT = Genel / Ortak Türkçe

CTD III = bak. Dankoff, R., J. Kelly

DLT = Dîvânî Lûgati't-Türk

DS = bak. Derleme Sözlüğü

ED = bak. Clasouon

ESTY = bak. Sevortyan

ET = Eski Türkçe

ET (MK) = Dîvânî Lûgati't-Türk'ten

EW = bak. Räsänen

Hak. = Hakasça

Hal. = Halaçça

L = bak. Lessing

MK = Mahmûd al-Kâşgarî (= DLT)

Mo. = Moğolca

RasF = bak. Rassadin

StachTof = bak. Stachowski

Şor. = Şorca

ŞorS = bak. Kurpeşko-Tannagaşeva

Tib. = Tibetçe

TMEN = bak. Doerfer

Tof. = Tofalarca / Karagasça

TRS = bak. Tenișev

TS = bak. Türkçe Sözlük

Tuv. = Tuvaca

Zetacism = bak. T. Tekin

- Altayca-Türkçe Sözlük, N. A. Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın Oyrostko-russkiy slovar'ından genişletilmiş Altayca-Türkçe Sözlük. Hazırlayanlar: Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı, TDK, Ankara 1999.
- Arat, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, I, Metin, İstanbul 1947.
- Clasouon , Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972.
- Dankoff, Robert, James Kelly, Mahmûd al-Kâşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîwan luyat at-Turk). I-III, 1982, 1984, 1985.
- Derleme Sözlüğü, III, C-Ç, TDK Ankara, 1993.
- Doerfer, Gerhard, Türkische und mongolische Elemente im Neopersischen. I, Wiesbaden 1963.
- , Semih Tezcan, Wörterbuch des Chaladsch. (Dialekt von Xarrab), Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.
- Erdal, Marcel, Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon, I-II, Wiesbaden 1991.
- , Claus Schönig, "Frühtürkisch bo oder bu", Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge, 1990, 9: 131-136.
- Ishakov, F.G., A. A. Pal'mbah, Grammatika tuvinskogo yazyika (Fonetika i morfologiya), Moskva 1961.
- Kaçalin, Mustafa S. (hazırlanmakta), Dîwân lugât at-Turk .
- Kurpeşko-Tannagaşeva, N. N. / Şükrü Haluk Akalın, Şor Sözlüğü, Türkoloji Araştırmaları, Adana 1995.
- Lessing, Ferdinand D., Mongolian-English Dictionary, Berkeley and Los Angeles 1960.
- Molnár, Ádám, Weather-Magic in Inner Asia, with an appendix Alttürkische Fragmente über den Regenstein by P. Zieme, Bloomington, Indiana 1994.
- Ölmez, Mehmet, "Tuvalar ve Tuvaca", Çağdaş Türk Dili, sayı: 95, Ocak 1996: 10-17.
- "Tuvacanın Eskiliği Üzerine", TDA, 10 (2000): 133-138-214.
- Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen – Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle: Wiesbaden 2007,

<sup>1</sup> "düzenle koymak, düzenlemek", Türk dillerinde esasıyla "yapmak, etmek" anlamı yaygınlaşmış olup ET'deki anlamı kaybolmuştur.

<sup>2</sup> Tuvacaya en yakın dillerden Hakasçadaki şekil öldürbüçiminden gelir ödîr- [ödirerge] öldürmek, yok etmek açıclar aba ödürgenler avcılar ayı öldürdüler.]

- XII+516. s. Harrassowitz Verlag Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica - Band 72.
18. — “Türkiye’deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri”, TDA, 19, 2009: 223-304
  19. — Tuvaca Dilbilgisi, hazırlanmaktadır.
  20. Pal’mbah, A. A., (ed.), *Tuvinsko-russkiy slovar'*, Moskva 1955.
  21. Pulleyblank, Edwin G., *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, Vancouver 1991.
  22. Räsänen, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969.
  23. Rassadin, V. I., *Fonetika i leksika tofalarskogo yazika*, Ulan-Ude 1971.
  24. Sevortyan, E. V., *Etimologiceskiy slovar' tyurkskikh yazikov*, V, Moskva 1997.
  25. Stachowski, Marek, “Einige tofalarische Etymologien vor gemeintürkischem Hintergrund”, *Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge* 1993, 12: 99-105.
  26. Tekin, Talat, *Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic*, *Acta Orientaliae Hungaricae* 22 (1969)1: 51-80.
  27. Tenișev, E. Rahimoviç, *Tuvinsko-russkiy slovar'*, Moskva 1968.
  28. Tezcan, Semih, “Über orchon-türkisch çugay”, Belük Bitig, *Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*, Hrsg. von Marcel Erdal und Semih Tezcan, *Turcologica* 23, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1995: 223-231.
  29. Türkçe Sözlük. Genişletilmiş 7. Basım. TDK, Ankara 1983.

**Д. М. Насилов,**  
г. Москва

## К СОПОСТАВЛЕНИЮ ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ В РУНИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

На тот факт, что в памятниках орхено-енисейской письменности отмечаются вариации (орфографические или фонетические варианты – ?) в написании отдельных слов или различия в употреблении ряда морфологических форм, первым обратил внимание В. В. Радлов, подготавливая первое прочтение памятника Тоньюкука. Позднее, изучив весь комплекс известных в его время древнетюркских памятников (включая и древнеуйгурские), он предложил первую в тюркологии развернутую классификацию древних тюркских языков. Она представлена в пятой статье В. В. Радлова «Старотюркские заметки» (1911 г.). Эта классификация охватывала лишь домонгольский период истории тюркских языков.

Радловская классификация базируется прежде всего на установлении особенностей фонетики и морфологии языков, зафиксированных в древних текстах; кроме того, обращается внимание на тип письма, некоторые моменты истории и географические данные.

По особенностям он выделяет три древнетюркских диалекта. Первый – северный диалект, или язык тюрок-сиров. Его отражают все памятники, написанные на руническом, орхено-енисейском алфавите. Северному диалекту противопоставляется древний южный диалект, или уйгурский язык, который нашёл отражение в некоторых рукописях на уйгурском алфавите. Третью группу диалектов – группу смешанных диалектов – отражало большинство памятников религиозного содержания, написанных древне-уйгурским и другими видами письма. Язык этих памятников характеризовался смешением черт северного и южного диалектов.

Важно отметить, что В. В. Радлов с самого начала утверждал, что «никогда не существовал единый

древнетюркский язык, а имелся только ряд древнетюркских диалектов».

Учитывая это, в дальнейшем практически все издатели древних текстов, а также авторы грамматик интерпретировали наблюдавшую в текстах вариативность как отражение диалектных различий.

Прежде всего обращали внимание на использование разных знаков для передачи одних и тех же слов. Исключая явные ошибки в написаниях, тюркологи подобные знаковые вариации интерпретировали, как правило, с точки зрения фонетических колебаний и обычно оценивали их как отражение диалектных (говорных) различий в языке создателей древнетюркских текстов. Особенно показательным в этом отношении было использование графемы ī или её отсутствие в ряде слов (ber- ‘давать’, beš ‘пять’, te- ‘говорить’ и др.), написание сочетаний -RT/-RD, вариации графем S / Š в одних и тех же позициях, вариативность анлаута типа ben / men, beŋgū / meŋgū.

В то же время некоторые подобные варианты можно было отнести к правилам или особенностям рунической орфографии, к чему также склонялись некоторые тюркологи. Была также высказана гипотеза о существовании разных региональных изводов рунической письменности, находящихся между собой в сложных хронологических и пространственных связях.

Поскольку по мере накопления введённых в оборот рунических текстов стало ясно, что графическая вариативность присуща не только крупным орхонским памятникам, но и более кратким надписям из бассейна Енисея, с Алтая и Таласа, проблема её объяснения становится принципиальной для современной тюркской рунологии. Не случайно в последних древнетюркских грамматиках Т. Текина, А. Н. Кононова, М. Эрдала, И. В. Кормушина наличествуют